

PREDEO KAO KONCEPTUALNI OKVIR ODRŽIVE ARHITEKTURE I URBANOG DIZAJNA

Jelena Živković, Nevena Vasiljević

“Predeo tako postaje koncept koji povezuje nauku i umetnostu, prirodu i kulturu, spoljašnjost i unutrašnjost, sliku i reč, viziju i priču, objekat i kontekst, prostor i vreme “
Jusuck Koh

1.0.UVOD

Posle višedecenijske zanemarenosti, na prelazu u treći milenijum, predeo ponovo postaje značajna temau disciplinama planiranja, dizajna i upravljanja prostorom. Teži se preispitivanju potencijala ovog koncepta da pruži sadržajni i vrednosni okvir budućem prostornom i urbanom razvoju.

Razlozi za reafirmaciju predela su višestruki. Sa jedne strane, sve više se uočavaju negativne promene u okruženju (homogenizacija i degradacije predela i ambijenata naselja) koje su posledica dosadašnjih, neodrživih obrazaca urbanog i prostornog razvoja. Problem postaje i veći ako se uzme u obzir činjenica da, u uslovima globalne kompeticije i povećane mobilnosti, kvalitet fizičkog okruženja predstavlja sve značajniji faktor razvojakojim se uvećava privlačnost za turizam, naseljavanje i investicije. (Živković J., Vasiljević N., 2009)

Porastu interesovanja za problematiku predela doprinosi i aktuelno suočavanje sa izazovima promena klime i zagađenja životnog okruženja. Svest o uzrocima i posledicama ovih promena dovodi do usmeravanja pažnje prostornih disciplina na preispitivanje odnosa prirode i kulture u konceptima planiranja, dizajna i upravljanja okruženjem. U traganju za adaptibilnim i održivim obrascima prostornog razvoja, se kao ključna polja delovanja prepoznaju upravo planiranje i upravljanje predelima i dizajn otvorenih prostora u naseljima. Pretpostavlja se da se, adekvatnim pristupima razvoju u ovim oblastima, mogu sprečiti ili umanjiti negativni uticaji razvoja na okruženje i obezbediti adekvatno prilagođavanje neizbežnim promenama. (Živković J. et.al, 2012)

Pored navedenog, predeo se, kao važna odrednica šire kulturne imaginacije, aktuelizuje i u okviru savremenih debata u oblastima arhitekture i urbanizma. On postaje sočivo kroz koje se savremeni grad reprezentuje i medium kroz koji se konstruiše. (Waldheim Ch., 2006). Razvijaju se različiti teoretski koncepti i prakse, koji oronoma se objedinjava problematika predela, urbanizma i arhitekture (npr. pejzažni urbanizam, infrastrukturi urbanizam, zelena arhitektura i urbanizam...) U njima se sugeriše da *koncept predela* poseduje kapacitet da posluži kao osnov za teoretsko promišljanje mesta i teritorija, građenja i uređivanja prostora (Corner J., 2006)

Koncept predela je, međutim, fluidan i višeznačni koncept, koje različite discipline različito definišu, i čije se značenje kroz istoriju menjalo. Tradicionalno je sa jedne strane u sagledavan je kao *slika* i intepretiran kao kulturni konstrukt a sa druge je sagledavan kao *teritorija* i razmatran kroz prizmu (predeone) ekologije. Međutim, poslednjih decenija se poimanje predela značajno usložnjava - dovodeći do približavanja prirodnih i društveno-humanističkih nauka.

U tom kontekstu, postavlja se pitanje *kakav koncept predela bi mogao da predstavlja adekvatan konceptualni okvir održive arhitekture i urbanog dizajna u uslovima savremenog urbanog razvoja?*

Ovo pitanje je važno i složeno, uzimajući u obzir da zahtevi održivosti pretpostavljaju usklađivanje ekoloških, ekonomskih, društvenih i kulturnih ciljeva urbanog razvoja, ali i da je traganje za održivim prostornim i društvenim rešenjima - kontekstualno specifična aktivnost. To pred arhitekturu i urbani dizajn postavlja zahtev za prilagodljivim, kreativnim i kontekstu prilagođenim prostornim intervencijama.

U traganju za adekvatnim osnovama povezivanja predela, arhitekture i urbanog dizajna, prvi deo rada se bavi osnovnim pitanjima koja konstituišu koncept predela, kroz razmatranje značenja pojma, interpretacije i vrednovanje predela, sagledavanje vrsta i dimenzija predela, kao i identifikaciju osnovnih odrednica savremene konceptualizacija predela (holizam, dinamičnost, perceptivnost, identitet i multifunkcionalnost).

Drugi deo rada je usmeren na razmatranje savremenih pristupa učitavanja koncepta predela u teoriju i praksu arhitekture i urbanizma, kroz razmatranje pitanja njihove primenljivosti i održivosti u različitim prostornim, vremenskim i razvojnim kontekstima. U traganju za mogućnostima proširenja osnove povezivanja predela, arhitekture i urbanizma, takođe će biti ispitano ikako konceptualizacija predela kao okvira savremene paradigme kulturnog nasleđa, može pomoći budućem razvoju održive arhitekture i urbanog dizajna.

2.0. ŠTA JE PREDEO?

2.1. Značenje pojma, interpretacija i pristup vrednovanju predela

Predeo ima veliki broj značenja koja su se kroz istoriju menjala. Pored različite konceptualizacije pojma predeo u različitim naučnim i umetničkim disciplinama, ni sama reč predeo nije jednoznačno određena. Reč „*landscape*“ se prvi put pominje u Engleskoj 1558. godine. „Pozajmljena“ od renesansnih flamanskih umetnika 16. tog veka ova reč je objašnjavala tehnički termin za „*sliku na kojoj je predstavljen prizor prirodnog, kopnenog pejzaža koji se razlikuje od morskih pejzaža i portreta...*“ (Oxford English Dictionary, prema: Turner, 1982). Doživljaj estetskog pri posmatranju slika predela renesansnih umetnika bio je prvi susret sa *landscape* – om, koji je tek kasnije doživljen u prirodi, *in vivo* (Bruns, 2002). Drugo osnovno značenje reči predeo odnosi se na teritoriju (posed) kojom se administrativno i organizovano upravlja. Ovakvo značenje se može naći u francuskom konceptu „*pays*“, nemačkom „*landschaft*“ i holandskom „*landschap*“ (Antrop M., 2005)

Konceptualizacija predela varira i u odnosu na to da li se on razmatra iz perspektive prirodnih, društvenih ili primenjenih nauka. Fokusirajući se određene dimenzije, svaka od ovih grupa nauka je kroz istoriju dala doprinos novom i boljem razumevanju koncepta predela i njegovom vrednovanju. U zavisnosti od toga kako se u različitim naučnim disciplinama sagledava predeo, Tom Turner (Tom Turner) identifikuje tri kategorije: umetnički predeo (scena), geografski predeo (parče zemlje) i dizajnerski predeo (planirani park ili vrt). Prvu kategoriju koriste istoričari umetnosti, umetnici i javnost kada govore o „*landscape*“ slikarstvu, drugu kategoriju koriste geografi, a treća se vezuje za pejzažnu arhitekturu i ima značenje imenice (*landscape*) i glagola (to *landscape*) (Turner T., 1982). Edvard Ralf (Edward Relph) proširuje ovu kategorizaciju i prepoznaje predeo kao: objekat, pojavu u prostoru, istorijski zapis, gradski pejzaž, životnu sredinu i vlasništvo. (Relph E. 1981)

Prelazak u novi vek karakterišu pokušaji formiranja nove, sintezne definicije predela kojom se naglašava da predeo ima *holistički, dinamičan i perceptivan karakter* (Antrop, 2005). U tom kontekstu,

Evropska konvencija o predelima (European Landscape Convention) otvara nove mogućnosti u razumevanju, interpretaciji i upravljanju kvalitetom predela definišući predeo kao "oblast, onako kako je vidi stanovništvo, čiji je karakter rezultat akcija i interakcija prirodnih i/ili kulturnih faktora". Ova definicija sadrži neke bitne elemente. Predeo je oblast, definisana teritorija koja je organizovana i kojom se upravlja. Ljudi posmatraju i doživljavaju predele, scenski i estetski kvalitet predela jenjegova nezaobilazna vrednost koja se ne sme zanemariti, a ljudi (stanovnici, a ne samo stručnjaci) su oni koji treba da ga vrednuju i upravljaju njime(Vasiljević N., Živković J., 2009.).

Analogno razlikama u poimanju, i u vrednovanju predela istorijski postoje dva suprostavljena diskursa: jedan je biocentričan, zasnovan na vrednosti „divljine“ i kompleksnosti života tamo gdje nema ljudi; a drugi antropocentričan, zasnovan na glorifikaciji kulturnih dostignuća čoveka u određenom istorijskom periodu. Na tim osnovama i počiva razlika u poimanju vrednosti predela između naučnika iz oblasti zaštite prirode i istorije kulture i umetnosti. Naučnicima iz oblasti prirodnih nauka je, sve do kraja dvadesetog veka, cilj bila zaštita ugroženih vrsta i „nedirnutih“ prirodnih oblasti. Priroda, koju su izmenili ljudi, bila zanemarljivog značaja i nisu je priznavali kao vrednost koju treba očuvati i nisu uvažavali snažan uticaj kulture na prirodu. Sa druge strane, istoričari kulture i umetnosti su tradicionalno bili fokusirani na pojedinačne spomenike i dela ljudskih ruku.

Savremeni trendovi u svakoj od navedenih disciplina, ukazuju na njihovo uzajamno približavanje. U oblasti prirodnih nauka raste shvatanje da je, kako bi se zaštitile vrste i njihova staništa, važno obuhvatiti veća područja zaštite nego što se to obično čini redefinisati poimanje uloge čoveka u ovom procesu u pravcu prepoznavanja njegovog pozitivnog uticaja na očuvanje prirode(Vasiljević, 2009.). Sa druge strane, u oblasti istorije kulture i umetnosti, ključni pomak u percipiranju vrednosti nastaje utvrđivanjem kategorije *kulturnih predela* u kome se prepliću prirodne i kulturne vrednosti, sumirane kao: vizuelno-estetska, kulturna, ekološka i upotrebna vrednost. Svaki od ovih trendova doprinosi novoj atmosferi koja podstiče međudisciplinarnu saradnju u okviru razumevanja, interpretacije i planiranja predela (Vasiljević, 2008).

2.2. Vrste predela

Pored toga što postoje različite tipologije predela, podela kojom se prepoznaju dva osnovna tipa: *prirodni i kulturni* predeo predstavlja jednu od najšire prihvaćenih. Kriterijumi na osnovu kojih se predeli na ovaj način dele su: stepen modifikacije, dominantni procesi koji kontrolišu dati prostor, kao i karakter uticaja čoveka na predeo. (Forman, R., Godron, M. 1986). U tom smislu i vrednosti prirodnih i kulturnih predela počivaju na različitim osnovama.

Prirodni predeli su predeli u kojima je stepen modifikacije minimalan, biofizička struktura je većinom prirodnog porekla, a postoje i elementi koji su posledica prirodnih poremećaja. To su većinom šumski predeli, predeli sa vrednim akvatičnim ekosistemima, visokoplaninski predeli gde je čovekov uticaj zanemarljivo mali, i dr. Njihova vrednost se zasniva na autentičnosti i autohtonosti, reprezentativnosti (reliktnosti, endemičnosti i retkosti), raznolikosti, bogatstvu prirodnih pojava i procesa, funkcionalnom jedinstvu, starosti, estetskoj vrednosti i očuvanosti.

Kulturni predeli predstavljaju kombinovano delovanje prirode i čoveka, ilustraciju evolucije ljudskog društva pod uticajem fizičkih ograničenja i/ili mogućnosti koje su stvorili njegovo prirodno okruženje i društveni, ekonomski i kulturni uslovi. U odnosu na karakter modifikacije predela, pretežan način korišćenja zemljišta, gustinu naseljenosti razlikujemo ruralni i urbani kulturni predeo.

Ruralni predeo pokazuje karakteristike prirodnog predela, ali se pod uticajem antropogenih promena deli u manje celine sa karakterističnim predeonim obrascem, načinom korišćenja zemljišta i specifičnim kulturnim identitetom. Vrednost ruralnih predela je u njihovom specifičnom identitetu, diverzitetu i prostornoj povezanosti, kao i u promenama kojima su kroz vreme izloženi (istoričnost predela).

Urbani predeo je potpuno izmenjen prirodni ili ruralni predeo, a funkcionisanje je prilagodjeno potrebama urbanog čoveka. Vrednosti urbanih predela zasnivaju se na usklađenosti i kvalitetu veza prirodnih i građenih struktura kojom se pojedini elementi: prirode (topografski položaj, komponente prirode u gradu) i kulture (način oblikovanja gradske strukture, urbana matrica i tekstura, kvalitet mreže javnih prostora, urbana obeležja, reperi i simboli) integrišu u celinu koja čini jedinstvenu sliku urbanog predela. (Živković J. Vasiljević N. , 2010)

2.3 Dimenzije predela

Predeo se može posmatrati i vrednovati po različitim osnovama budući da se može odrediti prema svojoj ekološkoj, ekonomskoj, društvenoj i kulturnoj dimenziji.(Kaufmann-Hayoy R., Hammer T., Raemy D.,2007)

Ekološka dimenzija predela zasniva se na njegovim bio-fizičkim karakteristikama kojima su podržani prirodni sistemi i biodiverzitet.*Ekonomska* dimenzija predela zasniva se na njegovom sagledavanju kao resursa pojedinih privrednih sektora: poljoprivreda, šumarstvo, rekreacija i turizam... Dodatno, pozitivna identifikacija sa lokalnim predelom i ambijentom naselja čini prostor poželjnijim za život što sesmatra jednim od značajnih faktora naseljavanja kreativne radne populacije i lokacionim faktorom za kreativne ekonomije.(Ermischer G. 2003.).Predeo poseduje značajnu *društvenu* dimenziju koja ga čini važnim činiocem ukupnog kvaliteta života ljudi. Zahvaljujući svojim vizuelno-estetskim i upotrebnim vrednostima, predeo ima važnu ulogu u obezbeđenju javnog interesa u oblasti kulture, ekologije, životne sredine i zadovoljavanju raznovrsnih ljudskih potreba koje doprinose zdravlju i blagostanju zajednice i pojedinca. (ELC, 2000). Konačno, predeo ima i *kulturnu* dimenziju budući da doprinosi formiranju lokalnih kultura i predstavlja jedan od osnovnih elemenata prirodnog i kulturnog nasleđa koji donosi dobrobit čovečanstvu i jača identitet (kontinentalni, nacionalni, regionalni, lokalni) (ELC, 2000)

2.4 Karakteristike predela

2.4.1. Holizam predela

Ideju o holizmu predela afirmiše teoretičan predela Mark Antrop(Marc Antrop), pokušavajući da njome prevaziđe jaz između međusobno suprotstavljenih predeono-ekoloških i kulturoloških koncepcija predela, i da istovremeno ponudi sintezno viđenje predela koje je u kontekstu zahteva za održivim razvojem. On se oslanja na radove Aleksandra Von Humbolta sa početka 19.v koji naglašava da "*predeo predstavlja totalni karakter regiona na Zemlji*". (Antrop M. 2005)

Holizam predela Antrop izvodi iz šireg koncepta životne sredine. Životna sredina u geografskom kontekstu predstavlja *sveukupnost* vizuelnih i mnogih drugih uticaja koji su prisutni u neposrednom okruženju osobe u spolašnjoj sredini. Ako unutar tako koncipirane životne sredine izdvojimo one sadržaje koje je posmatrač sposoban da uoči i da ih percipira, onda je to predeo. Ovakvo viđenje

predela zahteva sintezni i transdisciplinarni pristup planiranju i dizajnu prostora u kome su prirodni i kulturni aspekti sredine u kojoj živimo strukturno integrisani (Naveh Z.,2000)

2.4.2. Dinamičnost predela

Promene u predelu su stalne čak i tamo gde nema prisustva čoveka. U prirodnim predelima prisutne su spontane sukcesije i restitucije dok se kulturni predeli menjaju pod uticajem čoveka i njegovih aktivnosti u predelu, ali i sposobnosti prirode da „povrati zemlju koja je u prošlosti bila izgubljena“.

Razvoj savremenih tehnika proizvodnje u poljoprivredi i šumarstvu, kao i karakter, brzina i intenzitet urbanizacije i industrijalizacije u dvadesetom veku, značajno ubrzavaju i intenziviraju transformaciju predela, ostvarujući često negativan uticaj na njegov perceptivni kvalitet i korišćenje (Antorp M., Van Eetvelde, 2005.). To se ne odnosi samo na prirodne već i na sve urbane i ruralne predele. (Selman P., 2006.) Novi predeoni elementi i strukture umanjuju čitljivost predela budući da liče jedni na druge. Istovremeno ne uspostavljaju ni vezu sa specifičnostima i karakterom mesta zbog čega se postepeno briše istorija i memorija predela.

Međutim, promena predela nije uvek negativna pojava. Tradicionalni, multifunkcionalni kulturni predeli, koji su nastali u vekovnoj simbiozi čoveka i mesta na kome živi, su primer pozitivnih promena i stvaranja novih vrednosti u predelu. U ovim tipovima kulturnih predela biodiverzitet je često veći nego u preostalim prirodnim predelima. Istovremeno, ukoliko se njima adekvatno gazduje povećava se i njihova otpornost na promene (Farina A., 2000).

2.4.3. Perceptivnost predela

Perceptivni karakter predela ukazuje da je predeo ono što je “u očima posmatrača”. To vraća raspravu o konceptu predela na primarni instinkt i vizuelnu reakciju čoveka na sliku predela. Postoji razlika između dva procesa kojima se prikuplja i interpretira stimulans iz okruženja. To su senzacija i percepcija. To nisu diskretni procesi i u praksi ih je teško razdvojiti. Senzacija se odnosi na ljudska čula (vida, sluha, mirisa, dodira) kojima čovek reaguje na stimulanse iz okruženja, primajući ih na celovit način. Percepcija predstavlja više od senzornog doživljaja stimulanasa i podrazumeva njihovo procesuiranje i razumevanje. Simultano operišu četiri dimenzije percepcije: kognitivna, afektivna, interpretativna i evalutivna. (Carmona et.al., 2003)

Perceptivni karakter predela omogućava da se on subjektivno doživi što, pored estetskog, obezbeđuje i osećaj egzistencijalnog pripadanja (Vasiljević N., 2009). To znači da je važno perceptivnu „horizontalnu“ vizuru posmatrača nadograditi „vertikalnom“ projekcijom sadržaja predela i njegovog funkcionalnog potencijala. (Antrop M. 2005)

2.4.4. Identitet predela

Identitet predela i naselja se oblikuje, prepoznaje i definiše u kompleksnim interakcijama prirodnih, građanih i društvenih elemenata. Predeli se sastoje od „mesta“, a „mesta“ imaju snažno egzistencijalno značenje (Muir R., 1999). Oni doprinose stvaranju kulturnog identiteta tako što „prostorkoj ljudinaseljavajupostajevremenomsimbolnačinanakoji tooni čine. Prostorpostajeteritorija, a teritorija, ispunjenakulturnimiistorijskimznačenjimakojemupridajustanovnici–postajepejzaž. Natajnačinsekreiranjegrupnogidentitetaodvijaistovremenosaakulturnomkonstrukcijompredela. Kaorezultatovogdvosmernogprocesapredeopostajedeo, česticakolektivnogidentitetagrupe.

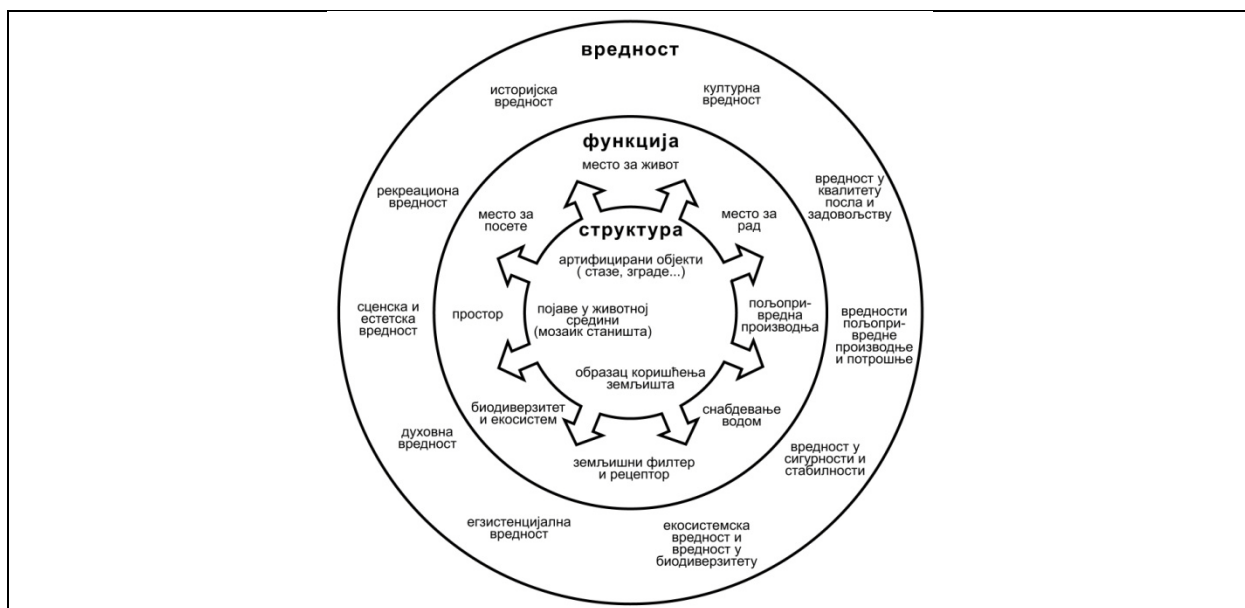
Drugim rečima, *predeopostaje jedanodnačinanako jigrupe, naprimernacionalne grupe, reprezentujusebe*“ (Weve-Rabeh IG. 2006). Na taj način, specifične prirodne i kulturno-istorijske karakteristike, koje oblikuju identitet predela, predstavljaju osnovu da se predeo vrednuje kao oblik kulturnog nasleđa, pomažu stvaranju osećaja za mesto, doprinose kvalitetu korišćenja prostora i predstavljaju resurs za rekreaciju i turizam, kreativne industrije, edukaciju i državni, regionalni i lokalni marketing, izražavajući identitet određene teritorije (Dury P., 2002).

2.4.5. Multifunkcionalnost predela

Funkcionalnost predela se odnosi se na kapacitet predela da obezbedi dobra i usluge društvu. Ova dobra i usluge uključuju proizvodnju hrane i drvne građe, snabdevanje svežom vodom, regulaciju klime, estetiku pejzaža i mogućnosti za rekreaciju. To su koristi kojima predeo doprinosi ljudskom blagostanju.

Multifunkcionalnost predela označava fenomen da predeo realno ili potencijalno obezbeđuje višestruka materijalna i nematerijalna dobra koja zadovoljavaju društvene potrebe ili odgovaraju na društvene zahteve stanjem, strukturom ili procesima u predelu. Predeo koji izražava ovaj fenomen naziva se multifunkcionalnim (Wiggering H. et al, 2008). Klasičan primer multifunkcionalnih predela su tradicionalni ruralni predeli koji poseduju visok stepen ekološkog diverziteta, funkcionalnost i visoke estetske vrednosti. Multifunkcionalnost predela može vezivati za različite vrste veza između karakteristika predela i prostornog razvoja: za zaštitu ali i za kreiranje radikalno novih karakteristika predela, zasnovano na održivom korišćenju zemljišta u kombinaciji sa savremenim pristupima oblikovanju predela i fizičkih struktura naselja (Živković J., Vasiljević N. 2010)

Razvoj multifunkcionalnih predela zahteva razumevanje tri povezana aspekta predela: strukture, funkcije, vrednosti/ značenja predela. (Terkenli T., 2001, Piorr, H-P., 2003). Struktura, odnosno forma predela odnosi se na prirodne fizičke strukture i forme, i vizuelno prepoznatljive obrasce korišćenja zemljišta i pojave koje su stvorili ljudi. Funkcija se odnosi na biofizičke procese i korišćenje, odnosno na kao što “usluge” sredine i korišćenje prostora za stanovanje, rad, kretanje i rekreaciju. Vrednosti i značenja uključuju kognitivne kvalitete i vrednosti predela koji su neopipljivi i fluidni, a koje društvo ceni i vrednuje prema aktuelnoj ili potencijalnoj poželjnosti. (slika 1)

Predeli se u tom smislu mogu sagledavati i kao mreže fizičkih i informacionih tokova. Oni su posebne tačke i čvorovi u kojima se kultura, „divljina“, sistem životne sredine, socijalna dobra i ekonomske aktivnosti preklapaju i/ili povezuju. Bez obzira na oblik ili prostranstvo, stvarni i održivi predeli poseduju kvalitet koji se ogleda u kako u koherentnosti autentičnih „mesta“ tako i u njihovom uklapanju u širu „fizičku i informacionu mrežu“ u prostoru.

3. PREDEO KAO OKVIR ODRŽIVE ARHITEKTURE I URBANOG DIZAJNA

Gradovi se danas suočavaju sa različitim i često kontradiktornim izazovima budućeg razvoja. Sa jedne strane, problemi zagađenja, iscrpljivanja resursa i izazovi klimatskih promena upućuju na traganje za ekološki senzitivnijim oblicima razvoja i na neophodnost uspostavljanja ravnoteže između grada i njegovog okruženja. Sa druge strane, u najnovijim istraživanjima prostornog razvoja, gradovi se prepoznaju kao značajni pokretači razvoja čiji potencijal zavisi od specifičnog urbanog kapitala koji poseduju. Zbog toga se teži osmišljavanju i realizaciji održivog ekonomskog, socijalnog i prostornog razvoja tako da se *“koristite bogastva i resursi na kojima razvoj počiva i od kojih zavisi, na način koji ne ugrožava njihovu raspoloživost i korišćenje na dugi rok”* (Bajić Brković M., 2010: 28)

U takvim uslovima pitanje održivih obrazaca građenja i uređenja urbanog prostora sve više dobija na značaju. Traga se za novim osnovama povezivanja prostornih disciplina kojima bi se omogućila realizacija vizija usklađenog društvenog, ekonomskog i prostornog razvoja i uspostavio adekvatan odnos vrednovanja prošlosti, sadrašnjosti i budućnosti u obezbeđenju kvaliteta života u gradovima. Budući da je održivost kontekstualno specifična, pred arhitekturu i urbani dizajn se postavlja zahtev za prilagodljivim, kreativnim, socio-kulturnom i političko-ekonomskom kontekstu prilagođenim prostornim intervencijama.

Nekada sagledavan kao marginalan i podređen arhitekturi i planiranju, predeo danas dobija novu ulogu u traganju za održivom i rezilijentnom budućnosti ljudskih naselja. U okviru različitih disciplina se preispituju mogućnosti koje koncept predela nudi. Predeo se iščitava kao forma kompleksnog i dinamičkog sistema, razmatra kao mapa vrednosti, preispituje kao agens kulture, istražuje kao forma i medijum umetnosti i dizajna - uključujući i oblasti arhitekture i urbanizma.

3. 1. Predeo, arhitektura i urbanizam – koncepti povezivanja u razvoju gradova

Odnosi predela, arhitekture i urbanog dizajna su fluidni i predstavljaju nerazmršivu i evoluirajuću temu u teoriji arhitekture, pejzažne arhitekture i urbanizma. Istorijski gledano, u dvadesetom veku arhitektura je predstavljala orijentir drugim dizajnerskim disciplinama. Početkom 20v. Moderni pokret ponudio je koncept “urbanizma kao arhitekture” sagledavajući prostorni razvoj grada kao jedinstveni formalni projekat. Osamdesetih godina 20.v konkurs za Park La Villette je doneo viđenje “predela kao arhitekture” i predstavljao prekratnicu u teoriji pejzažne arhitekture i urbanog dizajna, rekonceptualizujući park iz perspektive arhitektonskog projektovanja. (Cuff D, Sherman R., 2011)

Međutim, na prelazu u dvadeset prvi vek situacija se menja. Razvoj zelene arhitekture (kao odgovor na ekološke i klimatske izazove) se ostalja na ideju o “arhitekturi kao predelu”, a pejzažni

urbanizam se formira kao nova dizajnerska disciplina zasnovana na "urbanizmu kao predelu".(Cuff D, Sherman R., 2011)Polazi se od toga da pejzaž, shvaćen, kao proces i aktivnost ima uticaja na promenu kulture , te da "višeznačni odnos pejzaža i arhitekture u uslovima postindustrijskih gradova postaje osnovno polazište projekata i planova, ne samo kroz saradnju arhitekata i pejzažnih arhitekata, već i kao osnov novih tehnika i koncepata projektovanja i novih formalnih strategija arhitekture i urbanizma" (Blagojević Lj. Ćorović D.,2011: 28).

U narednom delu ćemo izložiti osnovne postavke reprezentativnih arhitektonskih i urbanističkih konceptata koji u svoju osnovu ugrađuju koncept predela i analizirati načine kako to čine i koliko su održivi.

3.1.1. Arhitektura kao predeo: "Zelena arhitektura"

Osnovno pitanje koje zelena arhitektura postavlja jeste "kako konstruisati ljudski habitat u harmoniji sa prirodom" (Wines J. 2000: 8) Ova arhitektonska teorija i praksa se odnosi na one oblike arhitektonskog dizajna koji pitanja ekoloških tehnologija, konzervacije energije i održivosti povezuju kroz umetnost arhitekture. Iako ima dugu tradiciju, zelena arhitektura tek poslednjih decenija biva prepoznata kao glavni tok graditeljske delatnosti na putu kao održivom i rezilijentnom razvoju.

Zelena arhitektura funkcioniše na površinskom i dubinskom nivou i u praksi se razvija kroz putanje tehnološke i ekološke održivosti(Orr D.W., 1992). Površinski nivo se odnosi na korišćenje zelenog omotača i morfologije koji istovremeno imaju ekološku i estetsku funkciju kao sredstvo afirmacije prirode ("eco-revelatory design") dok dubinski nivo podrazumeva ugradnju procesa poput onih iz prirode u funkcionisanje zgrada. Tehnološka održivost pretpostavlja sistem sertifikacije (LEED sertifikacija građenja) kojom se održivost obezbeđuje ekspertskim odgovorima na probleme. Ekološko orjentisana konceptualizacija zelene arhitekture sa druge strane traga za alternativama praksi koje su uzrokovale ekološke probleme.

U kontekstu zelene arhitekture predeo se interpretira kao omotač , forma ili proces, naglašavajući vrednosti komponenti i procesa prirode kao modela.Svaka od ovih interpretacija svojstava predela daje svoj doprinos unapređenju određenih ekoloških kvaliteta urbane sredine: zeleni omotač i forma – bioklimatskim uslovima i kvalitetu vazduha, a integracija prirodnih procesa u koncepciju zgrada – većoj energetske efikasnosti i smanjenju otpada.

Međutim, dok površinska primena zelenog pokrivača, modelovanje po uzoru na geomorfološke obrasce iz prirode ili pak usvajanje bioklimatskih i reciklirajućih principa u funkcionisanju objekata doprinose rešavanju pojedinih ekoloških problema, postoji realna opasnost od nastanka novih. Institucionalizacija novog „zelenog“ velikog narativa kao univerzalnog modela građenja za posledicu može negativno uticati na raznovrsnost urbanih formi i samim tim njihovu prilagodljivost promenljivim i nepredvidivim uslovima urbanog razvoja. Na to ukazuje i eksplozija „greenwash-a“ – zelene pokrivke „nezelene“ arhitekture u kojoj izostaje suštinsko povizivanje prirode i kulture. (Blagojević Lj. Ćorović D. 2012: 26)

3.1.2. Urbanizam kao predeo: "Pejzažni urbanizam"

Pejzažni urbanizam je novo transdisciplinarno područje dizajna koja se oslanja na tradiciju pejzažne arhitekture i dizajna u načinu bavljenja pitanjima dinamike savremenog urbanizma. Njegovo polazište je da predeo ima veći kapacitet od arhitekture u organizovanju grada i oblikovanju doživljaja urbanog

prostora, budući da predstavlja multivalentni i višestruki medijum. (Waldheim Ch., 2006). On integriše znanja i tehnike arhitekture i urbanizma, urbane strategije i predeonu ekologiju, primenjuje nauku o kompleksnosti i alatke digitalnog oblikovanja u dizajnaprostornih intervencija koje naglašavaju međusobne relacije ekoloških sistema i urbanih i arhitektonskih struktura.

U okviru ove dizajnerske discipline urbanizam se poima iz društvene, prostorne i ekološke perspektive kao proces oblikovan širom predeonom razmerom. Pri tome se *“predeo ne poima kao scenografija, umetnost, ulepšavanje, ozelenjavanje ili oprirrodnjavanje grada, već kao model povezujućih, skalarnih i vremenskih operacija kroz koje se poima i doživljava urbanost. Urbanitet se dijagramom izražava kao predeo, shvaćen kao kompleksna i procesna ekologija”*(Castro E. et al., 2013) Polazeći od predela i specifičnosti njegovog funkcionisanja u datom prostornom i razvojnom kontekstu, artikulišu se nove prostorne konfiguracije, urbane i arhitektonske tipologije i očekivana buduća dinamika novoformiranih struktura.

Džejms Korner (James Corner) definiše pet osnovnih odrednica pejzažnog urbanizma: a) *horizontalnost* (korišćenje horizontalnih struktura pejzaža umesto vertikalnih objekata, b) *infrastrukture* (organska a ne samotehnička), c) *forme procesa* (strukture dobijaju formu i procesom a ne samo unapred zadatim fizičkim oblikom), d) *tehnike* (potreba za adaptacijom tehnika okruženju u kome se deluje) e) *ekologija* (ideja o povezanosti ljudskog života i ukupnog živog i neživog okruženja zbog čega ga je potrebno poštovati u kreiranju urbane sredine. (Corner J. , 2006)

Predeo se u ovoj koncepciji urbanizma interpretira kao (ekološki) proces, fizička forma i metafora. To je šire gledanje koncepta predela u odnosu na zelenu arhitekturu, ali ipak ograničenog dometa primene. Ključnu prepreku za održivost ovog koncepta predstavlja ograničenu mogućnost realizacije projekata pejzažnog urbanizma u gusto izgrađenim delovima gradova. Pejzažni urbanizam se suprotstavlja arhitekturi kao autonomnom objektu. U tome se nalazi i istovremeno i snaga i manjkavost koncepta. Njegova najslabija tačka je ne- mogućnost primene na arhitektonske projekte u kojima postoje jasni obrisi objekta kao i u slučajevima kada ne postoji veliko polje koje je kao procesnu osnovu struktuiranja prostora moguće istražiti. Svi uspešni projekti pejzažnog urbanizma zbog toga se ne odnose na gradove - već na parkove. (Cuff D, Sherman R. , 2011) Drugi pravac kritike dolazi od proponenata Novog Urbanizma i usmerava se na pitanja gustine (objekata, aktivnosti i ljudi) koji u projektima pejzažnog urbanizma izostaje. (Steuteville R. , 2013) Treći pravac kritike usmeren je na pojavu usko formalne interpretacije predela kao pokrivača i/ili metafore (“zelene haljine”), kroz simulaciju prirodno pokrenutog terena. Interpretirajući predeo isključivo kroz pojavnost, površinu i biomimikriju, ove vrste prostornih intervencija ostaju ograničenog dometa, kako u društvenom tako i u ekološkom domenu. (Mehaffy M., 2010).

Prethodno navedeno upućuje na neophodnost proširenja osnova povezivanja predela, arhitekture i urbanog dizajna . Zbog toga ćemo se u daljem tekstu usmeriti na oblast istorijskog nasleđa koja je tradicionalno povezana sa problematikom predela, pre svega u razmatranju pitanja vrednosti . Razumevajući da pristup vrednovanju nasleđa prošlosti može predstavljati polaznu tačku u oblikovanju budućnosti, pokušaćemo da razmotrimo *kako konceptualizacija predela kao okvira savremene paradigme kulturnog nasleđa, može pomoći razvoju održive arhitekture i urbanog dizajna?*

3.2. Predeo i nasleđe

3.2.1. Promena paradigme nasleđa

U shvatanju suštine nasleđa postoje velike razlike u zavisnosti od konteksta u kome se ovo pitanje razmatra. Ideja o nasleđu počinje od pojedinca i postepeno se proširuje dok ne obuhvati ceo svet: svaki pojedinac poseduje lično nasleđe; svaka zajednica kolektivno nasleđe koje želi da sačuva; svaki region, pokrajna ili država poseduju zajedničko prirodno, građeno, ljudsko i nefizičko nasleđe, kao što i za čitavo čovečanstvo postoje stvari, osobe i tradicije koje se smatraju globalno vrednim. (Kurtović Folić N. 2010:77)

Tradicionalni pristupi očuvanju kulturnih vrednosti, koji su bili fokusirani na očuvanje fizičkih aspekata urbanih kulturnih pejzaža (fasade zgrada i planovi ulica), nisu uspevali da utvrde način na koji ovi prostori zaista funkcionišu i koja značenja imaju za ljude. Pored toga, često se javljala tenzija između razvoja sa jedne i očuvanja nasleđa sa druge strane .

Savremeni pristup nasleđu (prema UNESCO) je holistički i integriše ciljeve zaštite urbanog nasleđa sa ciljevima društvenog i ekonomskog razvoja. To znači pomeranje fokusa sa očuvanja fizičkog okruženja na čitavo ljudsko okruženje, sa svim njegovim opipljivim i neopipljivim kvalitetima. On teži da uveća održivost intervencija planiranja i dizajna tako što uzima u obzir postojeće građeno okruženje, nematerijalno nasleđe, kulturni diverzitet, društveno-ekonomske i ekološke faktore , istovremeno sa vrednostima lokalnih zajednica.

Savremena paradigma nasleđa ukazuje da vrednost nasleđa nije nešto što se može pripisati stvarima ili događajima na osnovu pobrojanih kriterijuma. Umesto toga, ona se izvodi i održava kroz svakodnevne prakse i angažman sa mestom. U tom smislu je važno da se zajednicama omogući da imaju priliku da identifikuju one elemente prošlosti (materijalne kao i nematerijalne, opipljive i neopipljive) koji su njima važni. Zbog toga se sugeriše podela odgovornosti prakse zaštite između eksperata i lokalnih zajednica, tako što se ljudima omogućava da definišu sopstveno nasleđe.

3.2.2. Koncept kulturnog predela

Kulturni predeli predstavljaju važan koncept u novoj paradigmi nasleđa, otvarajući predeonu perspektivu vrednovanju prostora. Oni nastaju kombinovanim delovanjem ljudi i prirode (kao dizajnirani, evoluirajući , reliktni) i stvaraju osećaj mesta i identiteta različitih kulturnih grupa kroz kombinaciju artefakta i rituala. (Viteretto P. et.al, 2011.) Od načina kako se konceptualizuje i primenjuje ideja kulturnog predela, zavisi i promovisanje nasleđa zasnovanog na zajednici, društvenoj inkluziji i vitalnosti kulture. U tom smislu kulturni predeo „predstavlja i omogućava ko-kreaciju nove forme, istovremeno kulturne i fizičke, realne i zamišljene, koja je više od sume njenih delova.“ (Willowbank, 2012)

Usvajanje koncepta kulturnog predela kao sadržajne i vrednosne osnove za politike nasleđa podrazumeva (prema: Willowbank, 2012):

- *Održavanje veze između kulture i mesta* – Kulturni predeo u najširem značenju predstavlja nerazmrsivu vezu između kulture i mesta na kojoj se zasniva kulturni identitet i kontinuitet. Ova veza se izražava putem širokog spektra materijalnih i nematerijalnih elemenata.
- *Kulturno značenje se proizvodi kroz praksu* – Veza kulture i mesta kojom se definiše kulturni predeo se proizvodi i reprodukuje kroz prakse. One za rezultat imaju individualne doživljaje, materijalne forme, imaginarne veze, kulturne izraze i druge vrste materijalnog i nematerijalnog nasleđa. Kulturni predeli se održavaju svakodnevnim životom, ritualima i intervencijama koje obnavljaju i ponovo unose značenje i vrednost u mesto.
- *Dinamičko nasleđe* – Budući da predstavljaju proizvod prakse, kulturni predeli su dinamični i konstantno ponovo uspostavljaju odnose sa mestom. Oni vremenom evoluiraju, održavajući vitalnost dokle god kulturna veza sa mestom ima relevantnost za savremeni život. Na taj način, promena predstavlja integralni i neizbežni deo kulturni predela, koji nikad nisu završeni ili potpuni proizvodi koji se mogu očuvati u sadašnjem stanju.
- *Pluralitet značenja* – Kulturni predeli različitih kulturnih grupa i potkultura mogu da se preklapaju, presecaju i da tako kreiraju bogatstvo i diverzitet koji proizilaze iz paralelnih veza sa istim mestom. Slično tome, društveni diverzitet unutar kulturnih grupa može da rezultuje kulturnim predelima koje karakteriše multiplicitet kontrastnih praksi i doživljaja mesta koji nije moguće objediniti jednim, jedinstvenim narativom. Pluralitet povezan sa kulturnim predelima često je deo sukobljenih politika mesta.
- *Međupovezanost elemenata* – Kulturni predeo se definiše kao međusobni odnos elemenata kulture u ili u vezi sa mestom, koji se ne može podeliti na diskretne kategorije kao što su pokretno/nepokretno, materijalno/nematerijalno, fizičko/kulturno. Kulturni predeo je asemblaž zgrada, struktura, javnih prostora, privatnih prostora i imaginarnih prostora, kao i praksi, performansa i rituala naseljavanja i korišćenja koje mapiraju i povezuje ove prostore. Drugim rečima, kulturni predeo je „ekologija“ ideja, objekata, mesta i praksi kulture.

3.2.3. *Predeo kao okvir urbanog nasleđa*

Istorijski urbani predeli (Historic Urban Landscapes) predstavljaju paradigmatički zaokret od sagledavanja gradova kao ansambla zgrada u pravcu gradova koji se poimaju kao kulturni predeli. On se zasniva na pretpostavci da je „*kjuč za razumevanje i upravljanje istorijskim urbanim okruženjem razumevanje da grad nije statički spomenik niti grupa zgrada već subjekat izložen i oblikovan dinamičkim silama u ekonomskoj, društvenoj i kulturnoj sferi.*“ (UNESCO, 2013)

Definisano posebnim dokumentom UNESCO-a „*Preporuka o istorijskim urbanim predelima*“, („*Recommendation on the Historic Urban Landscape*“) istorijski urbani predeo se sagledava i interpretira kao *kontinuum u prostoru i vremenu* koga su oblikovale i označile brojne populacije ljudi. Ovakvo viđenje predela uzima u obzir *kulturni diverzitet i kreativnost* kao ključne odlike ljudi, društvenog i ekonomskog razvoja. Ova preporuka ne treba da zameni postojeće doktrine i pristupe konzervaciji, već da postane dodatno sredstvo kojim se integrišu politike i prakse očuvanja i zaštite građenog okruženja sa širim ciljevima urbanog razvoja, a u skladu sa nasleđenim vrednostima i tradicijama različitih kulturnih konteksta. (Jokilehto J., 2010)

Koncept istorijskog urbanog predela predstavlja alternativni model rasparčavanja grada do koga je dolazilo usled izdvajanja posebnih oblasti konzervacije koja su vremenom postajala „*geta istorijske zaštite*“. Novim modelom se teži integraciji ekoloških, društvenih i pitanja kulture u planiranje, dizajn

i implementaciju urbanog razvoja. Zbog toga se ovaj pristup fokusira na specifičnosti lokalnih situacija u traganju za kontekstom određenim balansom između očuvanja i zaštite urbanog nasleđa, ekonomskog razvoja, funkcionalnosti i životnosti grada. Njime se odgovara na sadašnje potrebe stanovnika uz istovremeno unapređenje gradskih prirodnih i kulturnih resursa za buduće generacije. Pretpostavlja se da očuvanje i prezentacija nasleđa, ekonomski ekološki i sociokulturni ciljevi razvoja nisu u konfliktu, već da su komplementarni te da njihov dugoročni uspeh zavisi od načina na koji su međusobno povezani.

3.3 Predeo i budućnost građenja i uređivanja gradova

Od načina na koji spoznajemo, osećamo, interpretiramo i vrednujemo okruženje zavisi i način kako na njega delujemo. Polazeći od toga da je bilo koji lokalitet istovremeno „*kompleksna sinteza objekata, obrazaca i procesa, koji nastaju simultanom interakcijom različitih nivoa društvenih procesa i operišu na različitim geografskim razmerama*“ (Dear and Flusty 2002:2-3), te da prostor nije intertna pozadina već da aktivno učestvuje u oblikovanju društvenih procesa - usvajanje predeone perspektive omogućava prevazilaženje jaza između zaštite nasleđa i savremenog dizajna. (Stephenson J., 2011)

Shvaćen kao amalgam *prošlosti* (prirodna osnova predela i palimpsest njegovih istorijskih kulturnih slojeva), *sadašnjosti* (postojeća percepcija i funkcionisanje predela) i *budućnosti* (trendovi uticaja na predeo i njegova multifunkcionalnost kao potencijal razvoja) predeo postaje mesto prelamanja različitih vremenskih horizonata.

U tom smislu, iskustvo definisanja predela kao okvira prepoznavanja i vrednovanja urbanog nasleđa, ukazuje na moguće pravce proširenja prostornog i sadržajnog obuhvata usagledavanju *buduće* polidimenzionalne vrednosti urbanog predela, koji arhitektonske i urbanističke intervencije mogu da ostvare. Razmatranje arhitektonske i urbanističke intervencije iz predeone perspektive podrazumeva istovremeno sagledavanje grada i kao artefakta i kao artificijelne ekologije. Shvaćena na ovaj način, arhitektonska i urbanistička intervencija u urbanom predelu predstavljaju istovremeno i proces i proizvod. Kulturna dimenzija predela informiše arhitektonske i urbanističke intervencije o važnosti i materijalnih i nematerijalnih vrednosti, dok im ekološka donosi svest o uticaju obrazaca okruženja na ekološke procese. Njihov jedinstven karakter nastaje u kontaktu i povezivanju prirodnih i kulturnih procesa na određenom lokalitetu, u određenom vremenu.

U takvim okvirima se o arhitektonskom ili urbanističkom delu ne razmišlja kao izdvojenom, fiksnom i nepromenljivom - već kao pluralnom, relacijskom i procesnom, i istovremeno fizičkom i kulturnom konstrukt koji je otvoren ka budućnosti. Shvaćen kao mesto susreta prošlosti, sadašnjosti i budućnosti i kao polidimenzionalan, multifunkcionalan, dinamički, perceptivni i holistički koncept, predeo može predstavljati zajedničku osnovu očuvanja nasleđenih i kreiranja novih vrednosti kroz arhitekturu i urbanizam.

4.0. ZAKLJUČAK

Polazeći od stava da su problemi degradacije životnog okruženja i izazova klimatskih promena, pored ostalog, posledica i neadekvatnih pristupa dizajnu, posledenjih decenija se traga za novim osnovama razvoja arhitekture i urbanizma kojima se teži intenzivnijem i kvalitetnijem povezivanju prirode i

kulture. Pored razmatranja uloge koju pejzažna arhitektura i dizajn mogu imati u ublažavanju ekstremnih temperatura, recikliranju vode, smanjenju potrošnje energije, smanjenju emisija ugljen dioksida i privlačenju ljudi u gradove –preispituje se i sam koncept predela kao potencijalni okvir održive arhitekture i urbanog dizajna.

Polazeći od činjenice da koncept predela nema jednoznačno određenje buući da je razvijan u okviru nekoliko naučno-istraživačkih tradicija, u ovom radu se tragalo za odgovorom na pitanje kakav koncept predela bi mogao da predstavlja adekvatan konceptualni okvir održive arhitekture i urbanog dizajna u uslovima savremenog urbanog razvoja? Zbog toga su u prvom delu rada predstavljene osnovni elementi i odrednice savremenog poimanja predela ,nastalog u pokušaju povezivanja znanja prirodnih, društvenih i primenjenih nauka. Pored prepoznavanja polidimenzionalnosti i demokratičnosti u sagledavanju i vrednovanju predela, ove „sintezne“ koncepcije izdvajaju holizam, dinamičnost, perceptivnost, identite i multifunkcionalnost kao ključne odrednice predela.

U drugom delu rada razmatrani su savremeni pristupi učitavanja koncepta predela u teoriju i praksu arhitekture i urbanizma. Uočeno je da predeo ne ostvaruje svoj puni potencijal kao konceptualni okvir arhitektonskih i urbanističkih intervencija u gradu, ukoliko se interpretira usko, formalno, kao biomimikrija. Interpretiran kao površinska primena zelenog pokrivača ili simulacija prirodno pokrenutog terena, može doprineti ekološkom i estetskom unapređenju urbane sredine i bolje je povezati sa vangradskim predelom. Međutim, mogućnost primene ovakvih rešenja ostaje ograničena na pojedine gradske lokacije i ne koristi svoj puni potencijal u povezivanju ekoloških, sociokulturnih i ekonomskih interesa razvoja.

Zbog toga je, kao put ka široj interpretaciji koncepta predela u arhitekturi i urbanom dizajnu,razmatrana konceptualizacija predela kao okvira savremene paradigme kulturnog nasleđa i predstavljeni koncepti kulturnog predela i istorijskih urbanih predela koji su u okviru nje razvijani. Unjihovom fokusuje ideja o predelu kao rezultatu koevolucije prirode i kulture, koji istovremeno poseduje materijalne i nematerijalne vrednosti, i koji je polidimenzionalan, holistički, dinamički, multifunkcionalan, perceptivani demokratičan.

Ukoliko se pođe od pretpostavke da pristup vrednovanjanasleđa prošlostimože predstavljati polaznu tačku u oblikovanju budućnosti, moglo bi se očekivati da ovakvokomplexno i dinamičko shvatanja koncepta predela bude bremenito mogućnostima za široku interpretaciju i raznovrsnenačinepovezivanje elemenata i sistema prirode i kulture. To dalje otvaraprostor za kreativnu, raznovrsnu i kontekstualno specifičnu praksu, koja će u budućnosti ideju o predelu kao okviru održive arhitekture i urbanog dizajna- potvrditi ili opovrgnuti.

5. LITERATURA I IZVORI

- Antrop M., Van Eetvelde V. (2005) *The Diversity of European landscape as a common planning goal*, http://www.geoweb.ugent.be/docs/landschapskunde/publicaties/Antrop_Van_Eetvelde_2005_Diversity_European_Landscapes_Spectra_2005.pdf (preuzeto: 10.10.2009)
- Antrop, M. (2005) From holistic landscape synthesis to transdisciplinary landscape management. Tress B., G. Tress, G. Fry and P. Opdam, (eds.), *Landscape Research to Landscape Planning: Aspects of Integration, Education and Application*, Springer.
- Bajić Brković M. (2010) Ka održivom razvoju gradova u Srbiji, u: Bajić Brković M. (ed.) *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*, Beograd: Arhitektonski fakultet Univerzitet u Beogradu, pp.10-49
- Bergstrom, J.(1998) Exploring and Expanding the Landscape Values Terrain, Faculty Paper Series FS 98-20. Department of Agricultural and Applied Economics, University of Georgia. Athens, Georgia, USA
- Blagojević Lj., Ćorović D. (2011) Klimatske promene i estetika savremene arhitekture, u: Đokić V., Lazović Z. (ed.) *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje*, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, [19–33]
- Bruns, D. (2002) The Changing Meanings of Landscape, Conference proceedings: *Landscape planning in the era of globalization*, Ljubljana.
- Carmona et.al. (2003) *Public Places-Urban Spaces*, Oxford: Architectural Press
- Castro E. et al.(2013) MA Landscape Urbanism Course , Architectural Association Inc © 2013 , <http://landscapeurbanism.aaschool.ac.uk/home/> (preuzeto 12.7.2013)
- Corner J.,(2006) Terra Fluxus, u: Waldheim Ch. (ed.) *The Landscape Urbanism Reader*, NY: Princeton Architectural Press
- Corner J.,(1999) Recovering Landscape as a Cultural Practice, u: James Corner, (ed.) *Recovering Landscape: Essays in Contemporary Landscape Theory* , New York: Princeton Architectural Press
- Council of Europe (2000) *The European Landscape Convention (ELC)*, www.coe.int/t/e/Cultural_Cooperation/Environment/Landscape (preuzeto 7.9 2008)
- Cuff D, Sherman R. (2011) Fast-forward urbanism: rethinking arcnitecture's engagement with the city, NY: Princeton Architectural Press
- Dear M., Flusty S., (eds.) (2002) *The Spaces of Postmodernity: Readings in Human Geography*, Massachusetts: Blackwell
- Dury P. (2002) The Historic and cultural dimensions of landscape, Council of Europe, *Naturoopa* No 98, pp 13-14
- Ermischer G. (2003) Mental landscape.Landscape as idea and concept, Proceedings of the second meeting of *The Workshop for implementatio fo the European Landscape Convention*, Coucil of Europe
- Ermischer G. (2003) Mental landscape:Landscape as idea and concept, Proceedings of the second meeting of the *Workshop for implementatin of the European Landscape Convention*, Coucil of Europe
- Forman, R., Godron, M. (1986.) *Landscape Ecology*, New York, John Wiley & Sons
- Jokilehto J. (2010) Reflection on historic urban landscapes as a tool for conservation, u: *Managing Historic Cities, World Heritage Papers 27*, Paris: UNESCO World Heritage Centre
- Kaufmann-Hayoy R., Hammer T., Raemy D.(2009) Institutional Steering and Collective Action for Sustainable landscape Development - The Case of the Vineyard Landscape at the Lake of Biel, <http://www.ikaoe.unibe.ch/forschung/nie-bielersee/index.html> (preuzeto: 10.10.2009)
- Kurtović Folić N. (2010) Kulturno nasleđe-neobnovljiv resurs u strategiji održivog razvoja, u: Bajić Brković M. (ed.) *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*, Beograd: Arhitektonski fakultet Univerzitet u Beogradu, pp.72- 121
- Mehaffy M. (2010) The Landscape Urbanism: Sprawl in a Pretty Green Dress?, Plantizen, (04.10.2010), www.planetizen.com/node/46262, preuzeto(preuzeto 12.7.2013)
- Muir, R. (1999.) *Approaches to Landscape*. London: MacMillan Press
- Naveh, Z. (2000) What is holistic landscape ecology? A conceptual introduction, *Landscape and Urban Planning* 50, 7-26.

- Orr D.W., (1992) *Ecological Literacy: Education And The Transition To A Post-Modern World*, NY: Albany State University of NY Press, u: Van Der Ryn S., Cowan.S (1996) *Ecological Design*, Washington Dc: Island Press
- Piorr, H-P.(2003) Environmental policy, agri-environmental indicators and landscape indicators. *Agriculture, Ecosystems and Environment* 98, 17-33.
- Relph E.(1981) *Rational Landscapes and Humanistic Geography*, N.J.: Barnes and Noble Books
- Selman P., (2006.), *Planning at the Landscape scale*, Routledge
- Stephenson J. (2005) *Values in Space and Time: A framework for understanding and linking multiple cultural values in landscapes*, A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at the University of Otago, Dunedin, New Zealand.(preuzeto 15.7.2013)[http://otago.ourarchive.ac.nz/bitstream/handle/10523/123/Stephenson Janet PhDthesis2005.pdf](http://otago.ourarchive.ac.nz/bitstream/handle/10523/123/Stephenson%20Janet%20PhDthesis2005.pdf)
- Steuteville R. (2013) Street fight: Landscape Urbanism versus New Urbanism, <http://bettercities.net/article/street-fight-landscape-urbanism-versus-new-urbanism-14855> (preuzeto 12.7.2013)
- Terkenli, T. (2001) Towards a theory of the landscape: the Aegean landscape as a cultural image, *Landscape and Urban Planning*, Vol.57, pp. 197-208.
- Turner, T. (1982) Landscape Planning: A linguistic and historical analysis of the term's use. *Landscape Planning* Vol. 9, 1983.
- UNESCO (2011) *Recommendation on the Historic Urban Landscape*, http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=48857&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, (preuzeto 15.7.2013)
- UNESCO (2013) *New Life for Historic Cities:the historic urban landscape approach explained*, <http://whc.unesco.org/uploads/news/documents/news-1026-1.pdf> (preuzeto 15.7.2013)
- Vasiljević N. (2009) Evropski koncept karakterizacije predela - veza sa planiranjem prostora. Slovenački i hrvatski model, stanje u Srbiji, Zbornik radova sa Međunarodnog naučno - stručnog skupa: *Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine*, Palić (str 407 – 421)
- Vasiljević N. Živković J. (2009) A New Approach To Landscape In The Spatial Development Strategy Of Serbia – A Step Toward Implementation Of European Landscape Convention, u: Marić I.,Milijić S. *Regional Development, Spatial Planning And Strategic Governance*,vol.2, Beograd: IAUS, pp. 197-216
- Vasiljević, N. (2008) Uloga planiranja predela u primeni Evropske konvencije o predelima. *Glasnik Srpskog geografskog društva*. Sveska LXXXVIII-Broj 3, Beograd,:Srpsko geografsko društvo, 51 - 60
- Viteretto P., De Vries G., LeVaun Grauly S., O'Donnell P.(2011) Why Cultural Landscapes Matter: Our Culture & Nature Commonwealth, presented at the Conference: *Why Does the Past Matter?*, University of Massachusetts Amherst (4-6 May 2011)
- Waldheim Ch. (2006) Landscape as Urbanism, u: Waldheim Ch. (ed.) *The Landscape Urbanism Reader*, NY: Princeton Architectural Press
- Weve-Rabehl G. (2006) Roots: Landscape and Identity, http://anthropology.suite101.com/article.cfm/roots__landscape_and_identity, 16.8.2006, (preuzeto 10.7.2011)
- Wiggering H. et al.(2006) Indicators for Multifunctional Land Use: Linking socio-economic requirements with landscape potentials, *Ecological Indicators* 6, pp: 238–249
- Willowbank – Cener for Cultural Landscape (2012) *Re: PG18.2 Official Plan Five Year Review: Official Plan Amendment to Adopt new Heritage and Public Realm Policies*, <http://www.toronto.ca/legdocs/mmis/2012/pg/comm/communicationfile-32295.pdf>(preuzeto 7.7.2013)
- Wines J. (2000) *Green Architecture*, Koln, London: Taschen
- Živković J. Vasiljević N. (2010) Predeo i održivi prostorni razvoj Srbije, u: Bajić Brković M. (ed.) *Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*, Beograd: Arhitektonski fakultet Univerzitet u Beogradu,pp.122-157
- Živković J., Lalović K. Milovanovic-Rodić D.(2012) Multifunkcionalnost otvorenih prostora u kontekstu adaptacije gradova na klimatske promene, u: Bajić Brković M.(ed) Klimatske promene, nacionalne politike i lokalni razvoj, Beograd: Arhitektonski fakultet Univerzitet u Beogradu
- Živković, J., Vasiljević, N. (2009) *Vrednosti predela i fizičke strukture naselja Srbije kao elementi kulture i identiteta*, Studijsko - analitička osnova Strategije prostornog razvoja Republike Srbije. Republička agencija za prostorno planiranje, Ministarstvo za zaštitu životne sredine i prostorno planiranje Republike Srbije.